

WYCHOWANIE DO WARTOŚCI JAKO JEDNO Z DZIAŁAŃ W OBSZARZE PROFILAKTYKI SPOŁECZNEJ

BEATA A. ZIĘBA

Streszczenie: Artykuł Beaty A. Zięby pt. „Wychowanie do wartości jako jedno z działań w obszarze profilaktyki społecznej”, jest poświęcony potrzebie uwzględnienia wychowania ku wartościom (moralnym, społecznym, zdrowotnym, seksualnym, patriotycznym i innym) w działaniach uprzedzających ewentualne niepokojące i szerszące się zjawiska patologii społecznej.

Słowa kluczowe: profilaktyka, profilaktyka społeczna, patologie społeczne, moralność, wartości w wychowaniu, wychowanie moralne.

Abstract: Beata's A. Zięba's article "Education for value as one of the activities in the social prevention" is about the need to take into account the values of education, aiming at the proper development of the desired profiles of human personality, as one of the elements in the prevention of social activities.

Keywords: prevention, prevention of social, social pathology, moral, values in education, moral education.

Wstęp

Misją pedagogiki jako nauki, jest wspomaganie jednostki w stawianiu się człowiekiem, człowiekiem o bogatej osobowości, której bazą jest wysoki poziom moralności i empatii ułatwiający rozwijanie się człowieczeństwa w człowieku. Jednak nie jest to zadanie łatwe, gdyż człowiek żyje w środowisku zmiennym, gdzie ciągle przemiany są czynnikami warunkującymi jakość zmian osobowościowych i jakość życia jednostki.

Oczywiście najważniejszym okresem, który jest szczególnie ważny w kształtowaniu człowieczeństwa poprzez rozwijanie postaw i zachowań prospołecznych, jest okres wczesnego dzieciństwa, dzieciństwa i adolescencji, choć nie bez znaczenia są też i dalsze okresy życia człowieka.

Okres młodości, to czas dogłębnego poznawania siebie, poszukiwania swojej tożsamości, odrębności, sensu własnego istnienia oraz swojej roli w życiu. Wiedza o sobie samym wraz z pewną samooceną składają się na samoświadomość człowieka, a ta rozwija się od wczesnego dzieciństwa. Poszukiwaniom tej wiedzy często towarzyszy niepokój poznawczy, aczkolwiek nieobca jest też radość poznawania, zdarza się też poczucie zagubienia, choć też temu uczuciu równoległe towarzyszy poczucie autonomii, własnej wyjątkowości.

Poszukiwanie własnej tożsamości może być w różnym stopniu nasilone, a ich drogi poszukiwań – nie zawsze proste. Zdarza się, że w procesie poznawania samych siebie jednostki podejmują próby zmieniania siebie, eksperymentowania z samym sobą, naśladowania innych, podejmowanie prób zachowań ryzykownych, wchodzenia w środowiska i podejmowanie działań, które nie cieszą się aprobatą społeczną – co w konsekwencji może przysporzyć problemów zarówno samej jednostce, jak i społeczeństwu. Mowa tu oczywiście o zagrożeniu patologiami społecznymi, których najczęstszą przyczyną jest obniżona moralność człowieka, niski poziom świadomości, uleganie wpływom jednostek mających problemy z właściwych i pożądanym społecznie kierunkiem funkcjonowania w środowisku. Ograniczaniu tych niepokojących zachowań z pewnością dobrze będzie służyć właściwie podjęta profilaktyka społeczna uwzględniająca takie wartości, które są filarowe w kształtowaniu właściwego kręgosłupa moralnego człowieka (wartości moralne, społeczne, zdrowotne, seksualne, patriotyczne i inne).

Z pewnością bazą osi tego konstruktury moralnego jest świat wartości moralnych opartych na etyce.

Wartości w wychowaniu

„Wartość to podstawowa kategoria aksjologii, oznaczająca wszystko, co cenne i godne pożądania, co stanowi cel ludzkich dążeń” (Schrade, 1992, s. 50). W filozofii i pedagogice o wartościach mówi się zazwyczaj w znaczeniu moralnym, określając to, co jest z punktu widzenia społecznego dobre lub złe, właściwe lub niewłaściwe, pożądane czy zasługujące na potępienie...

Galarowicz podaje, że „wartość” oznacza to, co jest cenne, godne pożądania i co stanowi przedmiot szczególnej troski oraz cel ludzkich dążeń, a także kryterium postępowania człowieka. Pojęcie wartości odnosi się do osób, rzeczy, sytuacji, zjawisk, idei, itp. oraz do ich określonych właściwości. W ujęciu filozoficznym wartości dzielą się na pozytywne (dodatnie) i negatywne (ujemne), np. prawda - kłamstwo, piękno - brzydota,

dobro - zło, zdrowie - choroba (Galarowicz, 1992, s. 570-571), pracowitość-lenistwo, lojalność – nielojalność, uczciwość – oszustwo, wierność – niewierność, opiekuńczość – zaniedbanie.

Już od dawna dostrzegano pewną zależność między wartościami moralnymi określającymi dobroć człowieka a cechami natury ludzkiej. Wskazywano na fundamenty dobra i zła, które wywodzą się z uczuciowej natury jednostki a nie ze świata obiektywnego, zewnętrznego, który podlega przeobrażeniom ze strony tej jednostki.

Psychologiczne ujęcie wartości skupia się na ich znaczeniu w życiu psychicznym człowieka a także w rozwoju jego osobowości. Wg M. Rokeacha wartości to trwałe przekonania, że specyficzny sposób postępowania jest osobiście lub społecznie godny preferencji. Są to, więc pewne wyznaczniki kierujące ludzką aktywnością (za Chałas, 2003, s. 19-20).

G. Kloska uważa, że „wartość, to przedmiot lub cecha przedmiotów, do których ustosunkowują się ludzie i które oddziałują na ludzi, wpływając także na ich zachowania, lub mówiąc krótko: to przedmioty ludzkich dążeń” (Kloska, 1982, s. 74).

Zauważmy, że wszystko wokół nas podlega naszemu wartościowaniu. Codziennie dokonujemy oceny swojego stanu ducha, czyjś gość lub swojego wyglądu, własnych czy czyichś wyborów, osiągnięć, porażek, zachowań. Jak podaje Michałowski – wartości zaspokajają różne nasze potrzeby i są środkiem motywującym do działań i zmuszają do dokonywania wyborów i podejmowania decyzji (Michałowski, 1993, s. 52-53). Ponadto wyznaczają kierunek motywów działania i aktywności a także decydują o realizowanej wizji życia przez każdego człowieka (Ostrowska, 2005, s. 3).

Wartości zajmują poczytne miejsce w życiu społecznym i kulturowym jednostki, gdyż stanowią czynnik kształtujący różne konstelacje relacji międzyludzkich, a wszystkie te relacje mają udział w tworzeniu życia wspólnotowego i nadają sens normom społecznym regulującym zachowania wszystkich ludzi wchodzących w skład środowiska społecznego. Normy te narzucają nam model zachowania, który jest spójny z oczekiwaniami społecznymi i nie przynosi społeczeństwu szkód, gdyż ludzie pilnują przestrzegania tych norm, a w przypadku ich łamania – interweniują i domagają się sankcji społecznej bądź prawnej. Nieuświadomienie i brak akceptacji wartości uznawanych w społeczeństwie za prawe (moralność, prawość, pracowitość, uczciwość, godność, solidarność, sprawiedliwość, lojalność, prawdomówność, rzetelność, empatyczność, pomocniczość, humanitaryzm i inne) niesie groźbę sankcji społecznych (krytyka, odsunięcie z grupy społecznej, marginalizacja, wykluczenie i inne) oraz sankcje prawne (grzywna, zakład poprawczy, zakład karny) za zachowania i działania człowieka sprzeczne z przyjętymi normami (niemoralne zachowanie, nieuczciwość, oszustwo, lenistwo, niesprawiedliwość, nielojalność, kłamstwo, nierzetelność, brak empatii – surowość, zachowania niehumanitarne i inne).

Reasumując - wartości są to:

1. Rzeczy i sprawy ważne, cenne, pożądane.
2. Życiowe drogowskazy, mapy, kompas.
3. Standardy naszych myśli, postaw i zachowań, które mówią o tym, kim jesteśmy, jak żyjemy i jak traktujemy innych ludzi.
4. Kryteria naszych ocen, decyzji i wyborów (Koźmińska, Olszewska, 2017, s. 41).

Wobec powyższego są bezsporne przesłanki, by poprzez właściwe kierowanie wychowaniem ku wartościom pożądanym społecznie, powodować u młodych ludzi „otwarcie na wartości”, poznawanie ich, akceptację (uwewnętrznianie) i kierowanie się nimi w życiu.

Potrzeby człowieka a system wartości

Istnieje silna zależność preferowanych wartości od stopnia zaspokojenia potrzeb człowieka. Abraham H. Maslow dzieli potrzeby na: fizjologiczne, bezpieczeństwa, przynależności i miłości, szacunku, samorealizacji i samourzeczywistnienia, wiedzy i zrozumienia oraz estetyczne.

Potrzeby fizjologiczne, są to potrzeby podstawowe, ich zaspokojenie pozwoli na pojawienie się innych-wyższych, a w razie niezaspokojenia mogą się ponownie pojawić i dominować w organizmie. Potrzeby bezpieczeństwa pojawiają się, gdy potrzeby fizjologiczne są względnie dobrze zaspokojone. Człowiek poszukuje bezpieczeństwa w stałej pracy, religii, kontaktach z innymi. Potrzeba przynależności i miłości przejawia się jako głód stosunków z ludźmi. Niezaspokojenie tej potrzeby, stanowi podłoże zjawisk niedostosowania społecznego. Potrzeba szacunku, występuje jako potrzeba osiągnięć, prestiżu, odpowiedniej pozycji społecznej. Potrzeba samourzeczywistnienia, dotyczy ludzkiego pożądanego spełnienia tendencji człowieka, aby zrealizować to, czym się jest potencjalnie. Natomiast potrzeby wiedzy, przejawiają się w zrozumieniu otaczającego nas świata, konstruowaniu systemu wartości. Zachodzą na nie potrzeby estetyczne (za: Jundziłł, 2003, s. 15-16)

Zimbaro nieco modyfikuje hierarchię potrzeb Maslowa i wprowadza trzy nowe grupy potrzeb: estetyczne, poznawcze i transcendentne. Przedstawia się to w następujący sposób:

1. Potrzeby fizjologiczne (potrzeba pożywienia, odpoczynku, tlenu i wody, seksualnego spełnienia, uwolnienia od napięcia).

2. Bezpieczeństwo (wolność od strachu, wygoda, spokój, potrzeba bezpieczeństwa).
3. Przynależność (potrzeba więzi, afiliacji, kochania i bycia kochanym).
4. Szacunek (potrzeba zaufania do samego siebie, poczucie własnej wartości i kompetencji, szacunek do siebie, szacunek ze strony innych ludzi).
5. Potrzeby poznawcze (wiedzy, rozumienia, nowości).
6. Potrzeby estetyczne (harmonii i piękna)
7. Samorealizacja (potrzeby spełnienia swego potencjału i posiadania stosownych celów).
8. Transcendencja (duchowe potrzeby utożsamienia z kosmosem) (za: Brzozowski, 2007, s. 72).

Przy czym niezaspokojenie potrzeb niższego rzędu (począwszy od potrzeb fizjologicznych) uniemożliwia, utrudnia zaspokojenie potrzeb wyższego rzędu.

Skutki niezaspokojenia potrzeb

Długotrwałe niezaspokojenie ważnych dla człowieka potrzeb i brak możliwości znalezienia sposobów zastępczego ich zaspokojenia może być przyczyną podejmowania zachowań niezgodnych z normami społecznymi (łamanie prawa, kradzieże, wymuszenia, gwałty, rabunki, morderstwa itp.) i panującym w środowisku zewnętrznym układem wartości, oraz głębokich zaburzeń osobowości. W psychice dzieci i młodzieży są one głębsze i trwalsze, gdyż osoby w tym wieku są jeszcze mało odporne na niepowodzenia i emocjonalnie nieprzygotowane do walki z narastającymi trudnościami.

Wychowanie do wartości wobec zadań profilaktyki społecznej

W sytuacji zagrożenia zachwiania się hierarchii wartości i przedkładania w życiu tych, które określane są mianem antywartości i niosą niebezpieczeństwo łamania praw i życia niezgodnego z przyjętymi zasadami życia społecznego – zasadne wydaje się być podjęcie wszelkich działań zmierzających do zapobiegania, ograniczania a nawet eliminowania takich niepokojących zjawisk zaliczanych do grupy patologii społecznych. Temu służy profilaktyka społeczna.

Według Lesława Pytki profilaktyka społeczna, czyli prewencja, to „dziedzina wiedzy i umiejętności praktycznych w skali mikro i makrosocjalnej, służących zapobieganiu występowania tzw. dewiacyjnych i patologicznych zjawisk społecznych, zwanych niekiedy problemami społecznymi (...); ewentualnie służących nierozprzestrzenianiu się tychże zjawisk, jeśli już wystąpiły”. Ponadto – ten sam Autor podaje, że „Zadaniem profilaktyki społecznej jako nauki praktycznej jest opis, wyjaśnianie i przewidywanie rozwoju zjawisk chorobliwych, szkodliwych, , celem skonstruowania programów, strategii, procedur ich zwalczania tak w wymiarze społecznym, globalnym, jak i w wymiarze lokalnym lub indywidualnym” (Pytka. 1999, s. 215).

Ze względu na formę stosowanych środków prewencyjnych, uprzedzających można wyłonić profilaktykę pozytywną (kreatywną) i negatywną. Profilaktyka pozytywna polega na zastosowaniu „w skali globalnych środków pozytywnych, inicjujących, konstruktywnych, druga polega na niedopuszczeniu do dewiacji i dysfunkcji poprzez środki negatywne : blokadę, zakaz, mandat, sankcję, odstraszanie, napiętnowanie itp.. Ale możliwy jest podział działań ze względu na inne kryteria np. profilaktyka ofensywna – profilaktyka defensywna, przedprzestępcza-poprzestępcza itp.” (Pytka.1999, s. 216)

Ważnym aspektem w kwestii niezaspokojenia potrzeb i jej skutków, wydaje się być problem odporności na sytuacje trudne. Maria Tyszkowa wskazuje na wiele czynników decydujących o odporności, czyli zdolności do umiejętnego znoszenia zwiększonego obciążenia psychicznego powstałego w warunkach napięcia emocjonalnego. Zalicza do nich: zaspokojenie potrzeby kontaktu emocjonalnego z jedną osobą, aktywność i samodzielność, wysoką stabilną samoocenę oraz ustalenie perspektyw życiowych i sensu życia. Istotny jest także stan zdrowia, aktualny stan emocjonalny a także wyuczone nawyki reagowania na sytuacje trudne. Autorka także zaznacza jak dużą rolę odgrywają postawy rodzicielskie na sposoby reagowania przez dzieci na sytuacje trudne. Negatywne postawy nie sprzyjają wytworzeniu się odporności na sytuacje trudne. W kształtowaniu się odporności sprzyjają tylko postawy akceptacji, współdziałania z dzieckiem, dawania mu rozumnej swobody oraz uznania jego praw. Zadania te można zastosować w odniesieniu do szkoły. Stosunek dziecka do nauki jest pozytywny tylko wtedy, gdy zaspokaja ona jego podstawowe potrzeby charakterystyczne dla danego okresu rozwojowego. W przeciwnym razie następuje znudzenie, brak zapału do nauki, niechęć do siebie, obniżenie poziomu życia intelektualnego i aspiracji a w ostateczności objawy patologiczne (za: Jundziłł, 2003, s. 22-26)

Brak możliwości zaspokojenia swoich pragnień, daremność wysiłków dla zaspokojenia potrzeb związana jest z frustracją, czyli stanem psychicznym silnie zabarwiony uczuciem negatywnym, które pojawia się wtedy, gdy człowiek napotyka trudności, nie osiąga upragnionego celu. Uczucia te, to często: bezsilność, bunt, złość, agresja, zniechęcenie, apatia, które nie tylko jednostka może kierować na samego siebie, ale i na innych – stąd tak ważne w wychowaniu jest kształtowanie umiejętności panowania nad negatywnymi emocjami, ale też umiejętność pokonywania przeszkód, podejmowania wyzwań, a tą drogą jest wprowadzanie dziecka w niewielkie frustracje i nauka radzenia sobie z przeciwnościami, trudnościami i pokonywanie ich.

Wobec tego, jakimi sposobami wprowadzić jednostkę w świat wartości moralnych, które dają podstawę kształtowania właściwych postaw moralnych i społecznych?

1. Podkreślać szczególną rolę rodziny w kształtowaniu właściwych postaw moralnych, społecznych, bo właśnie w rodzinie dziecko odbiera pierwsze „lekcje” socjalizacji.
2. Wskazywać właściwe i prawe autorytety do naśladowania.
3. Własnym przykładem dawać świadectwo moralnego i zgodnego z wymogami zasad społecznych zachowania.
4. Zarówno w środowisku naturalnym, jakim jest rodzina, grupa rówieśnicza, grupa towarzyska, jak i w środowiskach o charakterze instytucjonalnym (przedszkole, szkoła, zakład pracy, szpital, dom dziecka, zakład karny i inne) powinien funkcjonować przejrzysty i obowiązujący wszystkich – swoisty regulamin współżycia społecznego, oparty na prawach i obowiązkach lecz bazujący na ogólnie przez społeczeństwo przyjętych zasadach współżycia, gdzie jasno określone są sankcje, za nieprzestrzeganie tych norm.
5. Wczesna edukacja dzieci i młodzieży w zakresie wychowania moralnego oparta na wykorzystaniu wartościowej literatury dziecięcej i młodzieżowej, wskazywaniu właściwych postaw społecznych (autorytetów, wzorów do naśladowania) w otoczeniu realnym (rodzina, grupa rówieśnicza, szkoła, osoby publiczne), jak i fikcyjnym (film, teatr, telewizja, gry komputerowe).
6. Krzewienie wartości moralnych w życiu codziennym i podczas procesu edukacyjnego w szkole i innych placówkach edukacyjnych.
7. Rozwijanie zainteresowań i pasji, które we właściwy sposób zagospodarują czas wolny i staną się przyczynkiem do autokreacji.
8. Należy dyskretnie monitorować kontakty dzieci i młodzieży ze środowiskiem pozarodzinnym i przestrzegać o ewentualnych przykrych konsekwencjach (w sieci – na forach internetowych, komunikatorach, portalach społecznościowych; jak i z grupą rówieśniczą czy towarzyską, by zapobiec ewentualnemu podejmowaniu zachowań ryzykownych (zawieranie przygodnych znajomości, kontakt z subkulturą, kontakt z osobami o zaburzonej, patologicznej osobowości itp.)
9. W środowisku rodzinnym, jak i szkolnym czy też opiekuńczo-wychowawczym w stosunku do dzieci i młodzieży należy stosować jednolity front oddziaływać wychowawczych oraz adekwatny do wieku dzieci – system nagród i kar motywujących do przestrzegania przyjętych zasad funkcjonowania społecznego.
10. Zalecana jest konsekwencja w egzekwowaniu ustalonych zasad.
11. W przypadku łamania norm ustalonych regulaminem należy wyciągać konsekwencje, ale też dać możliwość naprawienia krzywdy i rehabilitacji.
12. Zachęcanie do podejmowania prac społecznie użytecznych, które sprzyjają samodzielności, odpowiedzialności, pokonywaniu trudności, empatii, pracy nie tylko dla siebie, ale i dla innych (dyżury, wolontariat, grupy wsparcia i inne).
13. Wskazywanie i omawianie z dziećmi i młodzieżą przypadków łamania zasad społecznych i ukazywanie przykrych konsekwencji takiego działania.
14. W razie potrzeby dokonywanie zmian w obszarze prawa i jego przepisów, dla uprzedzenia eskalacji zjawisk patologicznych (w zakresie ruchu drogowego dla ograniczenia wypadków drogowych, w obszarze korzystania z zasobów sieci w Internecie – dla ukrócenia możliwości penetracji stron niedozwolonych dla dzieci i młodzieży do 18 roku życia, itp.)
15. Wprowadzanie ograniczeń, zakazów mających przystopować szerzenie się niepokojących zjawisk społecznych (zakaz sprzedaży napojów alkoholowych osobom przed 18 rokiem życia, zakaz palenia w miejscach publicznych i inne)
16. Piętnowanie zjawisk społecznie szkodliwych poprzez media, opinię publiczną.
17. Społeczne piętnowanie wulgaryzowania języka ojczystego, nieetycznej komunikacji społecznej.
18. Prowadzenie szeroko pojętej profilaktyki społecznej w konkretnych kwestiach społecznych poprzez radio, telewizję, Internet, teatr, reklamę, ulotki informacyjne, billboardy, plakaty, akcje społeczne, zakazy, nakazy, ukazywanie alternatywnych i właściwych społecznie zachowań.
19. Zaangażowanie w akcje profilaktyczne osób znanych, cieszących się autorytetem społecznym, jak również instytucje (policja, straż miejska, sądy, szkoły, zakłady pracy, szpitale i inne) oraz instytucje pozarządowe i osoby prywatne do propagowania zdrowego trybu życia, właściwego zagospodarowania czasu wolnego, życia zgodnego z zasadami moralnymi itp.
20. Wskazywanie dzieciom i młodzieży konsekwencji nieprzestrzegania prawa i norm moralnych, które w ostateczności doprowadziłyby do chaosu, bezprawia, zachwiania bezpieczeństwa publicznego, niebezpieczeństwo rozbojów, napadów, gwałtów, morderstw, zdziczenia i radykalnego obniżenia jakości życia, poziomu kulturalnego, obyczajowego, co w ostateczności doprowadziło by do kryzysu społecznego a nawet wojny.
21. Wskazywanie korzyści osobistych płynących z praktykowania w swym życiu wartości moralnych (poczucie szczęścia, spełnienia, właściwego zachowania pozytywnie ocenianego przez społeczeństwo,

ochrona przed demoralizującym wpływem otoczenia, posiadanie własnych hamulców moralnych, harmonijne życie z otoczeniem, reprezentującym ten sam świat wartości, akceptacja społeczna i inne). Powyższe wskazania, są jedynie pewną bazą naszych społecznych obowiązków wobec młodego pokolenia w zakresie profilaktyki społecznej i należy je włączać do opracowywanych programów profilaktycznych.

Zakończenie

Są znaczące przesłanki ku stwierdzeniu, że dzieci i młodzież wychowywana ku wartościom moralnym i społecznym będą starać się ich przestrzegać i przeciwstawiać takim negatywnym zjawiskom, jak: nie uznawanie autorytetów, łamanie prawa, agresywność, niehumanitarność, lenistwo, wandalizm, kłamstwo itp., a w przyszłości właśnie oni, będą budować przyszłość następnych pokoleń opartą na zdrowych zasadach życia społecznego opartych na aksjologicznych podstawach.

Bibliografia

- BRZozowski, Piotr. 2007. *Wzorcową hierarchia wartości : polska, europejska czy uniwersalna? : psychologiczne badania empiryczne*. Lublin : Wyd. Uniwersytetu Marie Curie- Skłodowskiej, s. 72. ISBN 9788322726655.
- CHAŁAS, Krystyna. 2003. *Wychowanie ku wartościom, elementy teorii i praktyki*. Lublin-Kielce : Wyd. „Jedność”, s. 19 – 20. ISBN 837224667X.
- GALAROWICZ, Jan. 1992. *Na ścieżkach prawdy: wprowadzenie do filozofii*. Kraków : Wyd. Naukowe PAT, s. 570 – 571. ISBN 8385245243.
- JUNDZIŁŁ, Elżbieta. 2003. *Potrzeby psychiczne dzieci i młodzieży. Diagnoza – zaspokojenie*. Gdańsk : Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, s. 15 – 16. ISBN 8370178065.
- KOŹMIŃSKA, Irena, OLSZEWSKA, Elżbieta. 2007. *Z dzieckiem w świat wartości*. Warszawa : Wyd. „Świat Książki”, s. 41. ISBN 9788324704149.
- KLOSKA, Gerhard. 1982. *Pojęcie, teoria i badania wartości w naukach społecznych*. Warszawa : PWN, s. 74. ISBN 8301033983.
- MICHAŁOWSKI, Stanisław. 1993. *Pedagogika wartości*. Bielsko-Biała : Wyd. „Debit”, s. 52. ISBN 83-85298-45.
- OSTROWSKA, Krystyna. 2005. *Młodzież o preferowanych wartościach i normach moralnych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 3.
- PYTKA, LESŁAW. 1999. Profilaktyka społeczna (prewencja). In LALAK, Danuta, PILCH, Tadeusz (eds.). *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*. Warszawa : Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 215 – 216. ISBN 83-88149-12-1.
- SCHRADE, Ulrich. 1992. *Etyka - główne systemy*. Warszawa : Wyd. Unia Press, s. 50. ISBN 8390063301.